

Daiva SINKEVIČIŪTĖ
Vilniaus universitetas

SOCIOLINGVISTINĖ SITUACIJA ŠIAURĖS RYTŲ LIETUVOJE TARPUKARIO ANKETŲ DUOMENIMIS*

1. Kultūrinė Rytų Lietuvos situacija ir vietovardžių rinkimo poreikis.

Ketvirtajame XX a. dešimtmetyje Lietuvos vietovardžių rinkimu iš gyvosios kalbos susirūpino Švietimo ministerijos Valstybės archeologijos komisija, tuo laiku priklausiusi Kauno Vytauto Didžiojo muziejui (žr. Prospektas 1982, 6)¹. 1934 m. buvo išleista K. Alminauskio sudaryta instrukcija vietovardžių rinkėjams ir parengtas pavyzdinis vietovardžių surašymo lapas. 1935–1937 m. visoje Lietuvoje buvo intensyviai rinkti vietovardžiai, kurių daugiausia surašė vietos talkininkų padedami mokytojai, girininkai (Alminauskis 1934, 10t.), užpildytas anketas gražinę Valstybės archeologijos komisijai (žr. Prospektas 1982, 8). Vėliau vardus kaupė, rinko Kaune įsteigto iki 1941 m. veikusio Lituaniistikos instituto darbuotojai (Razmukaitė 1998, 111).

Vilniaus krašte, nuo trečiojo dešimtmečio pradžios buvusiam lenkų valdžioje, vardu rinkimu rūpinosi Lietuvių mokslo draugija (toliau – LMD), kartu kaupusi tautosakos ir etnografijos medžiagą. 1938 m. LMD veikla buvo nutraukta, o 1939 m. atnaujinta pakeitus pavadinimą – Lietuvių mokslo mylėtojų draugija (Makauskas 1991, 83t.). Šių draugijų nariai 1933–1942 m. ir surašė 479 Vilniaus krašto vietovardžių anketas (toliau – ank.), saugomas LKI Vardyno fonduose.

Alminauskis (1934, 9) pagrįstai abejojo, ar bus iš trečdaliai atskirtos Lietuvos teritorijos (t.y. Vilniaus krašto) dėl susidariusios politinės situacijos surinkti visi žemėvardžiai. To meto duomenys surinkti ne iš visų Vilniaus krašto vietų, pvz., nėra prieškarinio anketų iš Adutiškio, Daugėlišio, Švenčionėlių, Tverėčiaus ir t.t. Turbūt dėl to liko tarpukariu veikusios *Pavardžių ir vietovardžių komisijos* neapsvarstyti visi lenkų užimtos Pietryčių Lietuvos teiktini vartoti vietų vardai, imti tvarkyti po 1940 m. birželio mėn., Vilniaus kraštą gražinus Lietuvai.

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą *LITTERA: Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose*.

¹ Pirmasis vietovardžius iš gyvosios kalbos pradėjo rinkti J. Tumas-Vaižgantas (parašė pirmąją vietovardžių rinkimo instrukciją). Vėliau į rinkimą įsitraukė K. Būga, užrašinėjęs tikrinius vardus apie 20 m. ir sukaupęs 75 000 kortelių, iš kurių 35 000 surašyta paties Būgos, kartoteką (Prospektas 1982, 4t.).

Vėliau Lituanistikos instituto Lietuvių kalbos skyrius², pasinaudojęs surinkta medžiaga ir sudarytomis kartotekomis, subūrė lituanistus, kurie iš žmonių rinko, tikrino ir siekė nustatyti lietuvių vardų lytis. Buvo parengtas ir ruoštas spaudai darbas „Vilniaus srities vietovardžiai“ (toliau – VSV), kurio šiandien išlikusios tik korektūros (žr. Prospektas 1982, 13). Kad į anketas rinkti šios teritorijos žemėvardžius vis dar buvo aktualu ir atgavus Vilniaus kraštą, akivaizdžiai matyti iš vardų rinkėjų 1939–1942 m. užpildytų šio krašto pavienių anketų.

Valstybės archeologijos komisija vietų vardus norėjo užrašyti dėl kelių priežasčių. Kadangi vardai, ypač smulkesnieji, nyksta (žinomi tik didesni ir gyvenamųjų vietų vardai, surašyti administracijos reikmėms), vyksta natūrali vardų kaita, miršta juos prisimenantys gyventojai, kuriasi naujas vardynas (dėl įvykusios žemės reformos, kaimų skirstymo viensėdžiais, atsiradusių naujakurių, pasikeitusių žemės savininkų, žemės sausinimo darbų, administracinių pokyčių), todėl reikia surinkti vietovardžius, kad nebūtų per vėlu (Alminauskis 1934, 3tt.).

Taip žemėvardžiai rinkti iš visos etnografinės Lietuvos, tačiau okupuotame Vilniaus krašte buvo dirbama kitaip, nes LMD nariai ir talkininkai rinko ne tik vietų vardus, bet ir tautosakas, etnologijos medžiagą. Darbas nevyko nei sparčiai, nei sistemingai – LMD neturėjo nuolatinių pajamų ir todėl negalėjo intensyviai dirbti; dar stengtasi tvarkyti ir surinktos medžiagos rinkinius (Valaitis 1932, 27).

2. Anketų pobūdis ir Vilniaus krašto anketų skirtybės.

Ir nepriklausomos Lietuvos, ir Vilniaus krašto žemėvardžiai buvo rašomi į tokias pačias anketas³. Pirmajame anketos puslapyje surašytojas turėjo nurodyti gyvenamosios vietos oficialų vardą, pabraukti objekto pavadinimą, užrašyti, kokiam valsčiui ir apskričiai vietovė priklauso (Alminauskis 1934, 20–31). Šiuos duomenis visos Lietuvos vardyno rinkėjai yra tvarkingai pateikę⁴.

Surašytojams reikėjo nurodyti ir naudotus spausdintus, rankraštinius šaltinius bei jų sutrumpinimus. Tokių, pagal šaltinius parengtų, Vilniaus krašto vietovardžių anketų yra labai daug (395 iš 479⁵). Tuo šio krašto anketos išsiskiria iš kitų Lietuvos anketų, kurios sudarytos renkant duomenis iš gyvosios kalbos. Anketose surašytojai turėjo pateikti tikslių duomenų apie save: nurodyti pavardę, vardą, verslą, gimimo

² Žemės vardyno darbas vyko vadovaujant Lietuvių kalbos skyriaus vedėjui dr. A. Saliui, kuriam talkino K. Alminas, A. Ašmantas, J. Balčikonis, P. Jonikas, J. Mikelūnas, E. Račiūnaitė, A. Ronkus, J. Senkus, G. Šlapelytė ir J. Žiugžda.

³ Kai kurių Vilniaus krašto vietų vardai rinkti tik į papildomus pridėtinius anketų lapus (pvz., *Vardžiukiemio, Vencloviškės, Žilėniškės* k. anketos).

⁴ Jie pateikti ir Vilniaus krašto vardų anketų pridėtinuose lapuose.

⁵ Anketų, kurių neužrašyti sudarymo metai, yra 400, bet daugelis jų (395) yra specifinės Vilniaus krašto vardų anketos, kuriose nurodytos dokumentų, pagal kuriuos jos sudarytos, datos.

vietą, adresą, taip pat laiką, kada surašytos žinios. Vilniaus krašto vardų anketose šie duomenys teikiami skurdžiai: matyt, dėl saugumo anketose retai minimas surašytojas. Vardų rinkimo laikas dažniausiai nurodomas šeštojoje skiltyje *Žinios surinktos iš*, o ne pirmajame lape. Lietuvos anketose šie duomenys rašomi tiksliai ir tvarkingai.

Skiriasi ir Vilniaus krašto anketų pastabų skiltis. Kai kur šioje skiltyje rašoma ne apie žemėvardžius, bet apibūdinama socialinė kaimo padėtis (kalba, etninė sudėtis, papročiai etc.), tęsiant aprašą įdedamuosiuose lapuose ir paskutinį puslapį, kuriame reikia rašyti istorijos, archeologijos, kalbotyros ir tautosakos žinias, dažniausiai paliekant tuščią. Šiek tiek tokių duomenų yra ir tose anketose, kuriose nurodyti jų surašytojai. Kartais anketose dar pasitaiko užrašytų tame kaime dainuojamų liaudies dainų ar menamų mįslių.

Taigi Vilniaus krašto vardų anketos pasižymi specifiniais bruožais, nebūdingais nepriklausomos Lietuvos anketoms: 1) yra daug anketų, sudarytų pagal dokumentus; 2) renkant duomenis iš gyvosios kalbos dažnokai nenurodomas vardų surašytojas ir teikėjai, anketoms būdingas slaptumas; 3) iš gyvosios kalbos sudarytų anketų pastabų skiltyje teikiama duomenų apie kaimo socialinę padėtį.

3. Šiaurės rytų vilniškių arealas, anoniminės anketos ir jų autoriaus.

Straipsnyje apsiribota anketomis, užrašytomis iš gyvosios kalbos šiaurės rytų vilniškių areale – Ignalinos ir Švenčionių rajonuose (dėl arealo apibrėžties žr. K a r d e l i s 2006, 233tt.). Iš 125 šio arealo anketų 52 yra užrašytos iš gyvosios kalbos: daugiausia užpildytų 1934 (28 ank.) ir 1935 (22 ank.) metais, kitais – mažiau (1933 m. – 13 ank., 1936 m. – 1 ank., 1939 m. – 4 ank., 1940 m. – 2 ank., 1941 m. – 1 ank., 1942 m. – 8 ank.).

Surašytojai nurodyti tik keliuose anketose. Dvi *Driškūnų* k. anketas sudarė mokytojai, ūkininkai *Petras Vargalius*, *Kazimieras Švilpa*; *Juozapinės* vs., *Lapušiškės*, *Stagalėnų*, *Žasinių* k. – mokytojas *Nikodemas Raštutis*⁶; *Andrelėnų*, *Girdžiūnų*, *Gramantiškės*, *Kovališkės*, *Šiulėnų*, *Trakniškės*, *Tryčiūnų* ir *Trukonių* k. – mokytojas *Kazys Trukanas*⁷. Anketose nurodyti ir jų informantai.

Daugiau šiaurės rytų Lietuvos žemės vardų anketų, kuriose būtų minimi jų surašytojai, nėra. Tačiau atidžiau pastudijavus anonimines anketas galima spėti, kad jas rašė vienas ir tas pats žmogus, greičiausiai lietuvis⁸, kuris pastabose ir įdedamuosiuose lapuose teikė žinių apie kaimą. Be 14 anketų, kurių autoriai – minėti žmonės, 38 surašė pavardės nenurodę anoniminis rinkėjas: 1933 m. – 2 ank., 1934 m. – 24 ank.,

⁶ Anketose *Nikodemas Raštutis* (1881–1947), kunigas, Vilniaus krašto veikėjas, daug nuveikęs platinant lietuviybę (LE XXIV 530), pasirašo esąs mokytojas.

⁷ *Kazys Trukanas* (1892–1957) – kunigas, pedagogas (buvęs Švenčionių gimnazijos direktorius), visuomenės veikėjas (LE XXXI 530), pasirašo esąs mokytojas.

⁸ Kad anketų sudarytojas buvo lietuvis, rodo: kirčiuojami vietovardžiai, pastabų skiltyje vartojama sklandi lietuvių kalba ir paskatos rinkti žinias apie lietuvių kalbą, lietuvius, lietuviybę.

1935 m. – 10 ank. (dviejose anketose metai nenurodyti). Dažnai anonimo surašytose anketose vietovardžių yra nedaug. Kai kuriuose jų užrašyta vos vienas ar keli žemės vardai (būtinai – gyvenvietės vardas), todėl atrodo, kad rinkėjui buvo svarbiau surinkti informaciją apie kaimą.

Sugretinus Zinkevičiaus (1993, 176) minimus faktus apie Zasečių k. lietuvius (autorius, matyt, rėmėsi 1933 m. šį kaimą aplankiusio Valaičio duomenimis⁹, paskelbtais 1938 m. „Lietuvos Aido“¹⁰) ir LKI saugomą 1933 m. Zietelos valsčiaus (toliau – v.) Zasečių k. anketą, pastebėta, kad šio kaimo anketos informacija sutampa su Valaičio „Lietuvos Aido“ paskelbtais duomenimis. Kodėl anketose Valaitis nenurodė nei savo autorystės, nei duomenų pateikėjų, lieka tik spėlioti. Gal toks informacijos teikimo būdas sietinas su konspiracija: anketoms patekus į lenkų rankas, siekta apsaugoti okupuotos krašto dalies lietuvius nuo persekiojimų ir baudų¹¹.

Peržvelgus 52 anketas nustatyta, kad 38 anoniminės šio regiono anketos yra rašytos LMD nario Antano Valaičio¹². Daugiausia kaimų ir viensėdžių Valaitis aplankė Tverečiaus¹³ (*Dysna, Erzvėtas, Galalaukiai, Kalviškė, Lazinkos, Navikai, Piemenys, Pošiūnai, Radiškė, Sekonys, Sopliai*), Kaltanėnų (*Antalksnė, Borovka, Buivydai, Maksiūnai, Motiejūnai, Reškutėnai, Seniškis, Slabadiškė, Stagalėnai*) ir Daugėliščio (*Cicėniškė, Daniūnai, Grigiškė, Paringys I, II¹⁴, Ropiškė, Vencloviškė, Žilėniškė* k.) valsčiuose. Taip pat jo lankytasi Dūkšto (*Driškūnai, Vardžiukiemis*), Mielagėnų¹⁵ (*Jurgeliškė, Kirkučiai, Milašius*), Švenčionių (*Dotenėnai, Maldžiūnai*), Ignalinos (*Petriškė*), Pabradės (*Katelninkai*) ir Švenčionėlių (*Pašaminė*) valsčiuose.

Būtent Valaičio anketos yra specifinės. Jose rašoma apie šiaurės rytų Lietuvos kaimų gyventojų kalbą, tikėjimą, išsimokslinimą, nurodomas gyventojų skaičius, turtas, kartais pavardės, žmonių profesijos, teikiama duomenų apie žemės suskirstymą, derlius, žemės dirbimo padargus ir gyvulius, valgi ir vedybų laiką, veikiančius kooperatyvus, pasakojama apie aprangą, kartais apie papročius, linksmybes, yra kaimų istorijų. Šiame straipsnyje aptariamai Valaičio surinkti duomenys tik apie jo aplankytų

⁹ Zinkevičių rėmusi „Lietuvos Aido“, o ne anketų duomenimis, rodo informacija, teikiama tik iš Valaičio išspausdinto straipsnio, kuris parengtas pagal 1933 m. Zasečių k. anketą. Apie kitų kaimų lietuvių Zinkevičius informacijos neduoda, nors Vilniaus krašto vietovardžių anketose jos yra.

¹⁰ Dar žr. Valaitis 1938, 3.

¹¹ Apie lenkų valdžios kovą prieš lietuviybę daug žinių galima rasti Vilniaus krašto spaudoje, taip pat žr.: Makauskas 1991, 95–97, 124–132; Zinkevičius 1993, 161–180; Gaučas 2004, 74–109, ir kt.

¹² Antanas Valaitis (1890–1946 [1947?]) buvo pedagogas, visuomenės veikėjas, publicistas, rašytojas, vertėjas, nuo 1930 m. buvęs LMD reikalų vedėju ir bibliotekininku, o nuo 1940 m. perėjęs dirbti į Lituanistikos instituto biblioteką (daugiau žr. LE XXXII 516t.; Mackonis 1962–1963, 1–8).

¹³ Kuriam valsčiui priklausė kaimas, teikiama pagal VSV.

¹⁴ Dabar yra *Paringys*, atsiradęs sujungus *Paringį I* ir *Paringį II* (ATSŽ 366).

¹⁵ Anketose rašoma *Melagėnų* v.

šiaurės rytų Lietuvos žmonių kalbą, religiją, išsilavinimą, skaityklas, laikraščius ir draugijas¹⁶.

4. Duomenys apie kalbą.

Anketų duomenimis, *Antalksnės*¹⁷, *Buivydu*, *Dysnos*, *Dotenėnu*, *Kirkučių*, *Lazinku*, *Motiejūnu*, *Paringio I, II*, *Piemenu*, *Pošiūnu*, *Slabadiškės*, *Soplių*, *Stagalėnu*, *Vardžiukiemio*, *Vencloviškės* gyventojai buvo lietuviai ir kalbėjo lietuviškai. Kituose šiaurės rytų Lietuvos kaimuose šalia lietuvių gyveno ir mišrių ar kitataučių šeimų. Po vieną mišrią šeimą gyveno *Daniūnuose*, *Erzvėte*, *Kalviškėje*, *Navikuose*, *Sekonyse*, *Seniškyje*, dvi – *Maksiūnuose*, trys – *Radiškėje*¹⁸, tačiau kiti šių kaimų gyventojai buvo lietuviai¹⁹. Po vieną lenkų šeimą gyveno *Ropiškėje*, *Petriškėje*, o viena šeima *Driškūnuose* namie daugiau kalbėjo lenkiškai, nors mokėjo ir lietuviškai²⁰. Iš anketų aiškėja Valaičio nuostata nuo lietuvių šeimų atskirti mišrias ir kitataučių šeimas, išskirti kitų tautybių žmones. Tai matyti ir *Borovkos* anketoje, kurioje detalizuojama, kad kaime gyvena vienas žydas. Todėl galima daryti išvadą, kad anketose informacija apie kaimo gyventojų tautybę yra pateikta tiksliai.

Valaičiui svarbu tiksliai nusakyti, ar kitakalbiai kaimo gyventojai moka lietuviškai. Tai matyti iš didesnių gyvenviečių – *Pašaminės*, *Reškutėnu* – anketų, kuriose rašoma, kad šiuose kaimuose nelietuvių šeimų yra daugiau nei trys, bet nelietuviai supranta ir gali kalbėti lietuviškai²¹.

Anketose fiksuojama, kad kai kurių kaimų jaunimas vartoja ir gudų, lenkų kalbas. Viena šių kalbų vartojimo priežastis – komunikacinė: lietuviškai nemoka iš Rusijos grįžusių šeimų vaikai, nors visi kiti kaimo gyventojai kalba lietuviškai (*Galalaukiai*). Kita priežastis, matoma iš vėlesnių 1942 m. Trukano sudarytų *Šiūlėnu* ir *Andrelėnu* k. anketų, yra lenkų mokyklos įtaka²².

¹⁶ Nuo kitų duomenų aptarimo atsiribota, tikint tai padarysiant kitą kartą.

¹⁷ Anketoje nurodoma, kad *Antalksnė* atsirado 1911 m. kaimui dalijantis į kolonijas.

¹⁸ Dėl lietuvių įtakos *Radiškės* k. gudai sulietuvėjo ir dabar mišrių šeimų vaikai kalba lietuviškai.

¹⁹ *Navikų* k. mišrios šeimos motina yra rusė, o *Kalviškės* k. mišrios šeimos tėvas – gudas, todėl namie kalbama gudiškai. *Antalksnės*, *Dotenėnu*, *Vardžiukiemio* k. anketose papildomai nurodoma, kad kaime mišrių šeimų nėra.

²⁰ Vėlesnėse *Driškūnu* k. anketose (1939 m.) rašoma, kad daugelis gyventojų vietiniai (30 šeimų), bet yra dvi šeimos, kalbančios gudiškai, ir viena šeima ateivių, kurie kalba lenkiškai (vienoje anketoje pažymėta, kad jie lietuviškai nemoka; toje pat anketoje rašoma, kad ikimokyklinio amžiaus vaikai 28 šeimose moka tik lietuviškai, vienoje šeimoje lietuviškai ir gudiškai, o kitoje – tik lenkiškai).

²¹ *Pašaminėje* yra 8 mišrios šeimos, kurių sėniai dar ir dabar kalba lietuviškai, o 11 lenkų šeimų taip pat supranta ir reikalui esant kalba lietuviškai, nors save ir laiko lenkais. *Reškutėnu* lenkų 11 šeimų taip pat supranta lietuviškai ir gali susikalbėti.

²² 1942 m. *Šiūlėnu* k. jaunimas, baigęs lenkiškas mokyklas, kalba lenkiškai, nors moka ir lietuvių kalbą, o senesni žmonės kalba lietuviškai. 1942 m. *Andrelėnu* k. suaugusieji taip pat kalba lietuviškai, tačiau vaikai tarpusavyje ir su tėvais bendrauja lenkiškai.

Dar kituose kaimuose lietuviškai nekalba ne tik jaunimas, bet ir vyresnieji. *Milašiuje*, išskyrus dvi lietuvių šeimas, kalbėta lenkiškai, gudiškai, *Cicėniškėje* – lietuviškai ir rusiškai, *Tryčiūnuose*, *Trukonyse* – lenkiškai²³. Taip pat buvo kaimų, kuriuose visi kalbėjo vien nelietuviškai. Tik lenkiškai kalbėta *Maldžiūnuose*, *Katelninkuose*, rusiškai – *Jurgeliškėje*²⁴.

Daugelyje kaimų vienintelė ar pagrindinė kalba buvo lietuvių. Išsiskiria tik Rimšės valsčiaus kaimai, kurie nutautėja (lenkų kalba įsigali vietoj lietuvių), o kaimų, kuriuose kalbama svetimomis kalbomis, yra mažai, jie išsibarstę atskiruose šiaurės Rytų Lietuvos valsčiuose, vientiso ploto nesudaro.

5. Duomenys apie meldimosi kalbas.

Informacija apie kalbas, kuriomis meldžiasi kaimų gyventojai, remia anksčiau pateiktas žinias: dažniausiai meldžiamasi ta kalba, kuria kalbama. Tą rodo *Antalksnės*, *Dotenėnų*, *Pošiūnų* ir *Soplių* k. anketos, kurių visi gyventojai yra lietuviai ir poteries kalba lietuviškai. *Navikuose*, *Ropiškėje* poteries taip pat visi kalba lietuviškai, nors čia gyvena po vieną nelietuvių šeimą. Jeigu pateikėjas neapibendrina informacijos apie kaimo gyventojus dėl vyraujančios lietuvių daugumos, tada teigtina, kad ir kaimo nelietuviai meldžiasi lietuviškai. Abejonių kiek kyla dėl *Ropiškės* k. lenkų šeimos meldimosi kalbos, bet *Navikų* k. mišrioje šeima, kur motina rusė, melstis tikrai galėjo lietuviškai, ypač jaunoji karta. Tokią galimybę remia *Kalviškės* k. anketa, kurioje rašoma, kad vienintelėje šio kaimo mišrioje šeimoje, kur namie kalbama gudiškai, vaikai poteries kalba vis tiek lietuviškai²⁵. Tokie atvejai, kai namie kalbama ne lietuvių kalba, bet meldžiamasi lietuviškai, sietini su kaimo gyventojų lietuvių daugumos įtaka.

Mišrios *Erzvėto*, *Pašaminės*, *Petriškės* šeimos, kuriose nekalbama lietuviškai, poteriauja lenkiškai. Iš anketų matyti, kad lenkų kalbos padėtis mišriose šeimose nėra stabili: turbūt dėl kaimynystėje gyvenančių lietuvių įtakos lietuviškame *Sekonių* k., kur gyvena viena mišri šeima, anksčiau seniai poteries kalbėję lenkiškai, bet sudarant anketas jau kalba lietuviškai. Panašiai yra ir *Driškūnuose*, kur gyvena kelios mišrios šeimos, – ten beveik visi poteriauja lietuviškai²⁶.

Pasitaiko atvejų, kai žmonės meldžiasi kitomis kalbomis nei bendrauja. Dažnai senoji lietuvių karta meldžiasi lenkiškai, o jų vaikai – lietuviškai (*Lazinkos*, *Radiškė*).

²³ *Tryčiūnų*, *Trukonių* k. informantai teigė, esą prieš 50 m. visi kaime kalbėjo lietuviškai, o dabar lietuvių kalbą moka tik kaimo seniai.

²⁴ Rusai šiame kaime gyveno nuo seno: 1830 m. teismo sprendimu kaimas iš jo savininko dvarininko Bortkevičiaus buvo atiduotas Krikonių dvaro savininkui Kublickiui, kuris kaime įkūrė sentikius.

²⁵ Šiame kaime lenkiškai meldžiasi kita šeimyna, kurioje motina nemoka lietuviškai melstis.

²⁶ Išskyrus du šio kaimo senius, kurie poteries kalba pusiau lenkiškai, pusiau lietuviškai.

Tai sietina su dvarais: iš įpročio meldžiamasi ar melstasi lenkiškai, nes taip daryti vertęs dvaras (*Kirkučiai*).

6. Duomenys apie mokyklas.

Daugiausia duomenų apie lietuviškas mokyklas iš archyvų, periodinės spaudos yra paskelbęs Martinkėnas (1989). Viėnos šiaurės rytų Lietuvos anketos patvirtina Martinkėno duomenis: pvz., *Driškūnų* anketoje rašoma, kad slaptoji „Ryto“ mokykla čia įkurta 1933 m. (žr. Martinkėnas 1989, 48t.); *Motiejūnų* anketoje yra žinių, kad 1917–1922 m. čia buvo „Ryto“ mokykla (žr. Martinkėnas 1989, 93t.).

Tačiau anketose yra duomenų, kurie tikslina ar pildo Martinkėno pateiktą informaciją apie lietuviškas mokyklas. Antai *Dysnos* anketoje nurodoma ten veikusi mokykla, įkurta „Ryto“ draugijos – šio fakto Martinkėnas (1989, 48) nemini. *Buivydu* anketoje rašoma, kad šiame kaime 1930 m. buvo netvirtinta „Ryto“ mokykla, apie kurią Martinkėnas taip pat neužsimena. *Pašaminės* k. anketoje nurodoma veikus „Kultūros“ mokyklą: tikslina Martinkėno (1989, 100) informaciją, kiek vaikų 1933 m. ją lankė (41 vaikas).

Anketose yra Martinkėno žinioms prieštaraujančios informacijos. Antai *Maksiūnų* k. informantas papasakojo, kad 1924 m. čia buvo įkurta „Ryto“ mokykla, gyvavusi trejus metus; valdžiai ją uždariusi buvusi tėvų mokykla. Tuo tarpu Martinkėno (1989, 87) teigimu, 1924 m. įsteigta „Ryto“ mokykla 1926 m. buvo uždaryta.

Anketose rašyta ir apie šiaurės rytų Lietuvoje veikusias valdiškas mokyklas, pvz., apie 1933 m. *Pašaminėje* veikusią valdišką lenkų mokyklą, kurioje mokėsi 49 vaikai, turbūt konkuravusią su lietuvių mokykla. Kita valdiška lenkų mokykla 1927 m. iš *Motiejūnų* buvusi perkelta į *Stagalėnus*²⁷, kur ji veikė 1934, 1935 m. (mokyklą lankė ir *Motiejūnų*, *Maksiūnų* k. vaikai). Dar viena valdiška mokykla veikė *Sakališkėje*, ją lankė *Seniščio*, *Slabadiškės* k. vaikai²⁸. 1934 m. *Pošiūnuose* irgi buvo valdiška mokykla, atkelta iš *Čelniukų*. Būtent šių kaimų valdiškų mokyklų Martinkėnas nemini, nors apie kai kurias tokias mokyklas (pvz., *Astraviškių*, *Bernotų*), kuriose vykdavo lietuvių kalbos pamokų, duomenų teikia.

7. Duomenys apie išsilavinimą ir skaitomus laikraščius.

Valaičio anketose surinkta informacija apie išsilavinimą ir skaitomus laikraščius yra vertinga nagrinėjant žmonių raštingumo lygį tarpukariu. Daugiausia informacijos yra apie Tverečiaus valsčiaus žmonių išsilavinimą. Iš *Erzvēto*, *Galalaukių*, *Lazinkų*, *Navikų*, *Radiškės*, *Sekonių* ir *Soplių* anketų galima spręsti, kad šiuose kaimuose raštingumo lygis aukštesnis nei kitur – beveik visi gyventojai skaito ir rašo. Kituose valsčiuose rašto nepažįstančių žmonių skaičius yra didesnis. Kiek daugiau negu pusė *Driškūnų*, *Kirkučių*, *Kalviškės* gyventojų 1934 m. mokėjo skaityti ir rašyti, o dar kitose

²⁷ Mokytojas P. Ertelis visiems skyriams turėjo po 1 lietuvių ir 2 lenkų kalbos pamokas per dieną.

²⁸ Per dieną būdavusios dvi lietuvių kalbos pamokos.

anketose užfiksuota, kad raštingi yra tik trečdalis (*Petriškė*) ar penktadalis (*Milašius*, *Ropiškė*) kaimo žmonių.

Minėtuose Tverečiaus valsčiaus kaimuose nėra (ar bent informantai nemini) išsilavinimo skirtumo tarp vyresnės ir jaunosios kartos žmonių, taip pat jis nedidelis ir Kaltanėnų valsčiuje (*Antalksnė*, *Reškutėnai*). Išsilavinimo skirtis ryškėja Valaičiui pabendravus su Daugėlišio (*Cicėniškė*), Dūkšto (*Vardžiukiemis*), Mielagėnų (*Jurgeliškė*) ir Švenčionių (*Dotenėnai*, *Maldžiūnai*) valsčių žmonėmis, kur vyresnių žmonių, nemokančių skaityti ir rašyti, yra daug daugiau nei jaunimo. Dar iš kitų anketų ryškėja vyrų ir moterų išsilavinimo skirtumas: *Dysnoje* labiau išsilavinę buvo vyrai, o *Pašaminėje* dvigubai daugiau buvo moterų, kurios mokėjo ir skaityti, ir rašyti.

Su žmonių išsilavinimu yra susijęs ir prenumeruojamų laikraščių skaičius. Labiausiai juos skaitė *Reškutėnų*, *Sekonių* (dar *Antalksnės*, *Pašaminės*) kaimų gyventojai. Šiaurės rytų Lietuvoje dažniausiai prenumeruota „Vilniaus Rytojus“, „Vilniaus Žodis“, „Vilniaus Aušra“, „Jaunimo Draugas“, „Lietuviškas Baras“, „Aušrelė“, „Saleziečių žinios“ ir du lenkiški ūkio laikraščiai.

8. Duomenys apie skaityklas ir draugijas.

Tirtose anketose yra mažai duomenų apie kaimuose veikusias skaityklas ir bibliotekas. Tik *Maksiūnų* anketoje nurodyta, kad kaimo „Kultūros“ skyrius, veikiantis nuo 1933 m., turi savo skaityklą. Taip pat 1934 m. *Vardžiukiemio* anketoje minimas rūpestis dėl bibliotekos, kuri, kaip teigiama informanto, laikinai uždaryta.

Anketose daugiau dėmesio skirta veikusioms draugijoms. Šiaurės rytų Lietuvoje plačiausiai veikė Šv. Kazimiero draugijos skyrius (*Dotenėnai*, *Driškūnai*, *Erzvētas*, *Galalaukiai*, *Kirkučiai*, *Lazinkos*, *Motiejūnai*²⁹, *Reškutėnai*, *Šakališkė*, *Vardžiukiemis*, *Vosiūnai*). Aktyvios buvo ir kitos draugijos: „Kultūros“ (*Maksiūnai*, *Navikai*, *Pašaminė*, *Radiškė*), „Ryto“ (*Pašaminė*); veikė Ugniagesių (*Reškutėnai*), Ūkio (*Erzvētas*, *Reškutėnai*) rateliai, taip pat lenkų organizacijos „Koło Młodzieży kreskiej“ (*Antalksnė*, *Katelninkai*, *Maldžiūnai*), „Stowarzyszenie młodzieży polskiej“ (*Milašius*). Kai kuriose anketose nurodoma, ką draugijos veikia: rengia pasilinksminimus, paskaitas, vakarėlius, organizuoja konkursus.

9. Išvados.

1. Tarpukariu sudarytos Vilniaus krašto vietovardžių anketos turi specifinių bruožų: daugelis jų parengtos pagal dokumentus, o sudarytosios iš gyvosios kalbos dažnai yra anoniminės; jose yra duomenų apie socialinę to meto kaimo padėtį. Nustatyta, kad anoniminės tarpukario anketas užpildė LMD narys Antanas Valaitis, kuriam buvo svarbu ne tik surašyti vietų vardus, bet ir surinkti kuo daugiau žinių apie kaimus.

²⁹ Pagal 1934 m. *Motiejūnų* k. anketą Šv. Kazimiero draugijos skyrius buvo įkurtas 1927 m., tačiau 1932 m. jo veikla sustabdyta.

2. Iš anketų, sudarytų pagal gyvosios kalbos duomenis, galima tiksliai nusakyti šiaurės rytų Lietuvos kaimų tautinę sudėtį ir juose vartojamas kalbas. Daugelyje Valaičio aplankyto kaimų 1933–1935 m. lietuvių kalba buvo arba vienintelė kaimo kalba, arba turėjo vyraujančios kalbos statusą. Anketavimo metu dviejuose Rimšės valsčiaus kaimuose baigė išgalėti, o kituose dviejuose išgalėjo lenkų kalba vietoj lietuvių (taip turbūt atsitiko ir *Milašiaus* k.). Anketuojant lenkiškai dar kalbėjo *Katelninkuose*, *Maldžiūnuose*, rusiškai – *Jurgeliškėje*. Tokie kaimai buvo pavieniai atskiruose šiaurės rytų Lietuvos valsčiuose ir vientiso ploto nesudarė.

3. Meldžiamasi dažniausiai buvo ta kalba, kuria kalbėta, tačiau pasitaikė atvejų, kai meldimosi kalba nesutapo su kasdien vartojamąja. Kai kuriuose kaimuose tarpukariu lenkiškai meldėsi senoji lietuvių karta. Taip elgtasi iš įpročio, nes anksčiau lenkiškai melstis vertęs dvaras. Retais atvejais, kai lietuvių šeimos vaikai meldėsi lenkiškai, „kalti“ buvo jų tėvai, nemokėję melstis lietuviškai. Taip pat kai kurių kaimų, kuriuose gyventojų daugumą sudarė lietuviai, nelietuvių melstasi lietuviškai.

4. Duomenys apie lietuviškas šiaurės rytų Lietuvos mokyklas, randami anketose, net tik papildo ir tvirtina žinomą informaciją, bet ir tikslina faktus apie veikusias mokyklas. Žinios apie valdiškas mokyklas taip pat vertingos, nes šios mokyklos buvo svarbios – jose šiek tiek mokyta ir lietuvių kalbos. Nuo mokyklos priklausė žmonių raštingumas ir laikraščių skaitymas: užfiksuota, kad raštingiausi buvo Tverečiaus valsčiaus žmonės. Šiaurės Rytų Lietuvoje prenumeruota ir skaityta „Vilniaus Rytojus“, „Vilniaus Žodis“, „Vilniaus Aušra“, „Jaunimo Draugas“, „Lietuviškas Baras“, „Aušrelė“, „Saleziečių žinios“ ir du lenkiški ūkio laikraščiai. Daugiausia šių laikraščių prenumeruota *Reškutėnuose*. Anketose yra mažai žinių apie krašto skaityklas ir bibliotekas, daugiau – apie draugijas (plačiausiai veikė Šv. Kazimiero draugijos skyrius).

THE SOCIOLINGUISTIC SITUATION IN NORTHEASTERN LITHUANIA AS SHOWN BY QUESTIONNAIRES OF THE INTERWAR PERIOD

Summary

The interwar period questionnaires composed to investigate Northeastern Lithuanian spoken language also contain particular information about the social situation of the rural areas. The 1933–1935 questionnaires made by Antanas Valaitis show that Lithuanian was the main language spoken in the villages visited by the investigator. The non-Lithuanian speaking villages were sporadic. The village inhabitants usually prayed in the same language they spoke at home. There were only rare instances when the elderly inhabitants prayed in Polish, explaining they had been forced to do so by their Polish landlords. Among the rural districts investigated by Valaitis, the largest number of literate inhabitants was found in the Tverečius district, and the most active social organization in Northeastern Lithuania was the Society of St. Casimirus.

LITERATŪRA

- Alminauskis K., 1934, Instrukcija Lietuvos žemės vardynui surašyti, Švietimo ministerija, Valstybės archeologijos komisija.
- ATSŽ – Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas, II, Vilnius, 1976.
- Gaučas P., 1939, Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida. XVII a. antroji pusė, Vilnius.
- Kardelis V., 2006, Šiaurės rytų vilniškių ploto sociolingvistiniai bruožai, – *Baltistica*, XLI (2), 233–243.
- LE – Lietuvių enciklopedija, XXIV, XXXI, XXXII, Bostonas, 1961, 1964, 1965.
- Mackonis R., 1962–1963, Valaitis Antanas (1890–1947), saugoma MAB, F 221–185.
- Makauskas B., 1991, Lietuviai 1920–1939 metais, Vilnius.
- Martinkėnas V., 1989, Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais, Vilnius.
- Prospektas – A. Vanagas, Lietuvos vietovardžių žodyno Prospektas (rankraštis), 1992.
- Razmukaitė M., 1998, Iš vardyno skyriaus istorijos ir veiklos, – *Kalbos kultūra*, Nr. 71, 111–114.
- Valaitis A., 1932, Iš lietuvių mokslo draugijos istorijos – *Lietuvių tauta*, IV 3.
- Valaitis A., 1938, A. Mickevičiaus gimtųjų vietų lietuviai. Apie Zasiėčių–Zytelos lietuvius, – *Lietuvos Aidas*, gegužės 11 d., 209 (4018), 3.
- VSV – Vilniaus srities vietovardžiai, 1945; J. Balčikonio korektūra.
- Zinkevičius Z., 1993, Rytų Lietuva praeityje ir dabar, Vilnius.

Daiva SINKEVIČIŪTĖ
Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lietuva
[daiva.sinkeviciute@flf.vu.lt]